

P. BAKAY ÉVA

Születési hely és idő:

Budapest, 1922.

Diploma megszerzésének helye, ideje:

Pázmány Péter Tudományegyetem, 1946.

Tudományos fokozata:

Bölcsészettudományi doktor

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:

Budapesti Egyetemi Lélektani Intézet, gyakornok, 1943—1946; tanársegéd uo. 1946—1950.

Állami Gyermeklélektani Intézet (később az MTA Pszichológiai Intézete, kutató, 1954—1956.

Boston University, School of Medicine, Boston, USA, special fellow of NIH, 1964—1966; ugyanitt research fellow, 1966—1970, assistant research professor; 1970—1978; associate research professor, 1978—1980.

National Institute of Health (NIH), Bethesda, USA, research fellow, 1980—1986.

Három legfontosabbnak tartott publikációjának adatai:

Bakay Pragay, E. and Mirsky, A. F., The nature of performance deficit under secobarbital and chlorpromazine in the monkey, *Psychopharmacologia*, 73, 73—85, 1973.

Bakay Pragay, E., et al., Neuronal activity in the brainstem reticular formation during performance of a „go-no go” visual attention task in the monkey, *Exp. Neurol.*, 60, 83—95, 1978.

Bakay Pragay, E., et al., Attention-related unit activity in the frontal association cortex during a go/no go visual discrimination task., *Exp. Neurol.*, 96, 481—500, 1987.

PSZICHOLÓGUSI PÁLYAFUTÁSOM

Magyarországon 1945 előtt

Miért lettem pszichológus? Bonyolult ügy. Inkább azt próbálom elmondani, hogyan lettem az. Egy további részben arról adok számot, mennyiben lettem igazi pszichológus. S végül, illetve mindezzel párhuzamosan arról, hogy mit láttam, kikkel találkoztam „útközben”. Meglehet, hogy elbeszélésem éppen ez utóbbiak, vagyis az úti tapasztalatok és útítársak miatt tarthat számot érdeklődésre.

Az, hogy a tudományt választom életpályául, nem volt kérdés. Nemcsak jó tanuló voltam, hanem nagyravágó is. Talán nemcsak a becs- és dicsvágy, hanem az az érzés is vezetett, hogy egyetlen életemmel a legmagasabbra kell céloznom. Egy darabig a művészpálya gondolatát is fenntartottam, voltak bizonyos adottságaim a képző-

művészetéhez. A tudományok területén pedig nem értem be egyikkel a sok közül, sem a különféle ismeretek halmozásával, hanem nyílegyenesen a legnagyobbat, a legmagasabbat, a mindent átfogót akartam megragadni, a véleményünkötől, sőt létünkötől független abszolút igazságot, alapigazságokat. Ilyen ismereteket ígért a filozófia, illetve a filozófiának az a fajtája, mellyel még középiskolás koromban Pauler Ákos megfogalmazásában találkoztam. (Ez úgy is hangozhat, mint egy megkésett serdülőkori ábránd; de meg kell védenem magam: komoly gondolatmunkával vettem fel és tisztáztam a magam számára elsősorban tudományelméleti, értékelméleti kérdéseket.)

1941 őszén iratkoztam be az akkor Pázmány Péter nevét viselő budapesti Tudományegyetemre. „Szabadbölcész” lettem filozófia, esztétika és művészettörténet szakokkal. A szabadbölcészesség teljes kötetlenséget jelentett: csak bizonyos óraszámot kellett négy éven keresztül igazoltan lehallgatni, „abszolutóriumot” szerezni, s utána disszertációt benyújtani és szóbeli doktori szigorlatot tenni. Ezzel a programmal négy évig semmiféle közbülső vizsgakötelezettség nem járt. Kisebb vizsgákat, „kollokviumokat” csupán az ettől függő tandíjkezdvezmény kedvéért tettem. Persze, a nagy szabadságnak hátrányai is voltak: az így szerzett doktori diploma semmiféle egzisztenciát nem biztosított, semmi átlagpolgári foglalkozásra nem készített elő. Az akadémiai-egyetemi pálya vagy a kisiklás „alternatívája” állott előttem. A kockázattal nem törődtem. Még azzal sem vettem számot, hogy van-e ehhez a pályához kellő tehetségem. Azt hiszem, akkor is nekivágtam volna a „legmeredekebb” útnak, ha az nagy valószínűséggel vezet egy szakadék felé.

Máig sem tudom, hogy szegény szüleim, akik nagy küszködések közt adták meg három gyermeküknek az egyetemi képzést, nem látták-e vállalkozásom hajmeresztő voltát, vagy pedig belenyugodtak, hogy nem tudnak józanabb belátásra bírni.

Családomról talán itt kell valamit mondanom. Mind apai, mind anyai ágam messze fölmenően értelmiségi jellegű volt, többnyire human adottságú: pap, tanító, tanár; de volt egy természettudományos szál is a családi genetikában: mérnök, kertész, gazdász; a jogi érzék is fölillant nem egy esetben, de sohasem tartoztunk a vármegyei dzsentrí vagy áldzsentrí világhoz. Az ősök nagy többsége evangélikus volt, s ez behozta a magyar családnév mellé az idegen hangzású neveket, hiszen vallás szerint házasodtak, s ez a történelmi Magyarországon szlovák és német keveredést hozott magával. Persze, ez nem zavarta a magyar identitást: általában magyarul beszéltek, magyar öntudatúak voltak, s ez az érzésük a nagy nemzeti ügyekkel kapcsolatban (szabadságharc, világháború, Trianon) még inkább erősödött. Közvetlen családi hátteremet meghatározta az a tény, hogy apám evangélikus lelkész volt egy Duna menti faluban; apai nagyapám pedig ugyanezt a hivatást töltötte be a Felvidéken. Így került ki anyám is felvidéki környezetből. Zólyom, Lőcse, Selmecbánya, Eperjes, Losonc, Pozsony mind szorosan hozzátartoznak a már általam is ismert és részben átélt családtörténethez. Legszűkebb családi körömben gyermekkoromban domináns tényező volt, hogy apám első ember volt a faluban, hogy anyám messze kiemelkedett a falusi középosztály színvonalá fölé, hogy családjunkban meleg, gyerekközpontú légkör uralkodott. Azt hiszem, túlféltettek, de túl is kontrolláltak főként engem, mint legkisebbet és egyetlen lányt két nagyobb fiútestvér mellett. Hamarosan azt is föl kellett fognom, hogy minden „tekintélyességünk” mellett szegény emberek vagyunk (bár akadt a tágabb családban nagynevű orvosprofesszor és jómódú igazgatóné nagynéni is, törté-

netesen keresztanyám). Elemi szükségem nem szenvedtünk s szüleink szeretete sok apró örömről gondoskodott. De nem ismertük a városi polgári kényelmet s szó sem lehetett külföldi útról, még kevésbé idegen nyelvű nevelőnőről. A városi iskoláztatás megterhelte szüleimet és ez ránehezedett középiskolás éveimre, eltolta motivációimat a helytállás, a „feltörés” irányába. Nem akarom sokat elemezni, de a fentiekből talán levezethető „magasröptű pályatervem”.

A legtöbb órát filozófiából vettem fel, melynek akkor két nyilvános rendes professzora volt: Kornis Gyula korelnök, tekintélyes pap-tanár, tisztelt közéleti személyiség és a nála fiatalabb, javakorabeli báró Brandenstein Béla, akinek szintén megvolt a társadalmi súlya, bár tudtommal nem foglalkozott közügyekkel. Hallgattam művészettörténeti előadásokat a nagynevű idős Gerevich professzornál. S azontúl rokontárgyakat magántanároknál, például Mátrai Lászlónál, gróf Révay Józsefnél, Noszlopi Lászlónál, Dékány Istvánnál. S elég nagy helyet foglalt el indexemben a lendületes Schiller-aláírás, noha eleinte a lélektant nem tekintettem még melléktárgyammak sem.

Különös módon lélektant szinte „mindenki” tanított, lélektani vonatkozásokat „életfilozófiai” előadásokban sűrűn érintettek, noha — s ez talán még különösebb — ebben az időben lélektani tanszék, vagyis e tárgynak nyilvános rendes tanára nem volt a pesti egyetemen. Ezt a tanszéket 1919 óta nem töltötték be. A tanszéki funkciót legfelsőbb fokon Kornis és Brandenstein professzorok látták el, náluk kellett a doktori szigorlatot letenni. Mi volt hát Harkai Schiller Pál helyzete? Számára úgy látszik, sajátos pozíciót létesítettek. Ő volt a Lélektani Intézet vezetője, megbízott előadó, aki szemináriumokat is tartott, disszertációkat dolgoztatott ki, de nem szigorlatoztatott. Az egyetemi ranglétrán hamar elérte a magántanárságot, de ennél feljebb nem mozgott. Kezdetben nem is sejtettem (később jól beleláthattam), milyen erők összeütközése juttatta holtpontra az ügyet és pályáját.

Főtárgyamat, a filozófiát komolyra fogtam, mégpedig ott, ahol ez legkomolyabbra fogható volt. Semmit nem adtam a széplelkű kultúrfilozófiai előadásokra, az egzisztencializmust annak ösatyjával, Nietschével együtt szépirodalomnak tekintettem (ma is annak tekintem). A logika érdekelt, ebből a kérdéskörből szemináriumai beszámolókat tartottam, mégpedig sikerrel. Mégis, a második évem végére elbizonytalanodtam. Ebben az időben kelt szárnyra a matematikai logika, a jövő irányzata, melyhez nekem semmi kulcsom, a matematikához semmi érzékem nem volt. Azt is észre kellett vennem, hogy egypáran körülöttem jóval nagyobb biztonsággal mozognak a terepen. Megemlíthetem itt például Fáj Attilát, aki hozzám hasonló érdeklődéssel, de talán jobb adottságokkal szép pályát futott be egy külföldi egyetemen filozófia, esztétika, logika, irodalom szakokon.

A filozófiaórák hallgatósága igen vegyes volt, akadt közte unatkozó úriasszonytól kezdve illegális kommunistaig mindenféle szerzet; az igényesebb tanárképzősök is hallgattak filozófiát. Sajátos csoportot képeztek a rabbiszeminaristák, akik nyilván a szigorodó numerus clausus miatt csak a rabbiképzőn keresztül juthattak akadémiai pálya közelébe s egy időben valósággal előzönlöttek a filozófia szakot. Legtöbbjüknek a héberen kívül jó alapjai voltak latinból-görögből (előfeltétele az elmélyült filozófiatörténeti stúdiumnak), s egypárjuk (például Szekeres Péter) olyan fölényes olvasott-

sággal rendelkezett, hogy egy szinten csevegett Brandenstein professzorral olyan szerzőkről, akiknek én hírért sem hallottam.

Pályatörés küszöbén álltam.

Ebből a helyzetből egyetlen kiút kínálkozott: Schiller Pál, akinél kezdettől fogva rendszeresen hallgattam és dolgozgattam minden határozott szándék nélkül, éppen ez idő tájt gyakornoknak hívott meg intézetébe. Megragadtam ezt a lehetőséget, s főtárgyammak tettem meg a pszichológiát. 1943-ban, harmadéves koromban egyetemi alkalmazott lettem („díjtalan gyakornok”), ráléptem az egyetemi pálya legalsó fokára.

Pusztá kényszermegoldás? Szó sincs róla. Kisgyermekkoromtól közöm volt a lélektanhoz, jelenségeit magamon megfigyeltem; középiskolás koromra határozott és eredeti nézeteim voltak egy jelenséggörőről, melyet a pszichológia főtémájának tekintettem. (Meg sem fordult a fejemben, hogy „magánpatológiának” tekintsem.) Gyakran tapasztaltam magamon extrém hangulati hullámzásokat, melyeknek nagyon gyöngye közül volt külső kiváltókhoz. Úgy láttam továbbá, hogy ugyanazok az „okok” vagy helyzetek lelkiállapottól függően hol kellemes, hol kellemetlen színben tűnnek fel; továbbá, hogy ha bármi okból valami erős indulatai-érzelmi állapot előállt, annak törvényszerű lefutási formája és időtartama van. Azt is tudtam, hogy ezek az indulatai-érzelmi tényezők szoros összefüggésben állnak az erőfeszítéssel-ellazulással (legyen az lelki vagy akár testi jellegű), s azt is sejtettem, hogy mindezek magyarázatához fiziológiai vonatkozások bevonása szükséges, noha a fiziológiai mutatókról még egyetemista koromban sem voltak számottevő ismereteim. Annyit láttam, hogy ezek a jelenségek erősen függenek egy 24 órás alaptónustól, melyet a jó vagy rossz alvás határoz meg.

Az irányváltás jót tett. Eddigi stúdiumaim sem voltak hiábavalók: tudományelméleti, ismeretelméleti áttekintést szereztem. Ugyanakkor az anyagtalan spekulációk után végre szilárd, sőt empirikus talajt érezhettem lábam alatt. Úgy tűnt, hogy eredeti igényemből, a „mindent megismerésből” sem engedtem túl sokat. A pszichológia két világ, a társadalmi és természettudományos terület határvonalán állva mindkét világba betekintést ígért. A két terület összedolgozása pedig ismeretelméleti szempontból is érdekes kihívást jelentett. (Persze, az új pályán is a legelvontabb, tiszta kutatás területére helyezkedtem, míg legtöbb társam iparkodott magának gyakorlati képzést is szerezni, többnyire egyetemen kívüli külön kurzusokon.)

Az új lendülethez illő keretet nyújtott a Lélektani Intézet, mely a Múzeum körüti főépület félemeletén helyezkedett el: a szokásostól eltérő, vidám, modern helyiségeiből aktivitás és élet áradt. Ennek forrása maga Schiller Pál volt, de dinamizmusa átsugárzott egész környezetére.

Schiller Pál, amikor intézetébe meghívott, udvariasan felszólított, hogy mondjak valamit érdeklődési irányomról. Azt hiszem, elég összefüggően elmondtam a főntieket, biztosan hangsúlyozva az izgalmi alaptónus (későbbi szóval „aktiváció”) fogalmát. — Ő tetszéssel bölintott, majd egy jellemzően sima fordulattal arra konkludált, hogy „egyelőre az intézet programjának akarna megnyerni”.

Erről a programról, mely az oktatáson kívül gyakorlati és kutatómunkákat foglalt magában, hézagos fogalmain voltak. A kutatás első hullámai jóval az én időm

előtt, vagyis a 30-as években futottak le, Schiller Pál első munkatársa, a hangyaszigalmú Molnár Ilona közreműködésével. Schiller Pál másik állandó munkatársa, intézeti alkalmazottja, a jólképzett és magabiztos Nagy Mária főként az oktatáshoz járult hozzá.

Talán először az oktatást kellene jellemeznem, elsősorban Schiller Pál előadásait. Általános lélektant adott elő, sorra véve annak fejezeteit. Ebből az anyagból 44-ben könyvet adott ki „Bevezetés a lélektanba; A cselekvés elemzése” címmel. A pszichológia magyar akadémikus művelői között bizonyára egyedül ő állott a kor színvonalán. Tájékozottságáról egy korábban (1940) megjelent könyve, „A lélektan feladata” tanúskodott, melyben modern pszichológiai irányzatokat ismertetett. (Ezekkel nemcsak intenzív olvasmányain keresztül, hanem külföldi tanulmányutakon, s nemcsak német, hanem angol, francia és olasz nyelvterületek bejárásával ismerkedett meg. Berlinben hosszabban dolgozott Köhlernél. Az Eötvös Kollégium ösztöndíjasa is volt.) Mindazonáltal az óráit nem találtam valami izgalmasnak. Elég gyér és gyenge színvonalú hallgatósága volt; előadása improvizáltnak hatott. Laza indulás után (mindig visszakérdezte az előző óra anyagát) inkább a végén lendült be, de akkor szinte zuhatagszerű bőséggel. Mint emberi jelenség ragadott meg, s nemcsak feltűnően jó külsejével, hanem egész dinamikus lényével. Egyébként főleg a modern külföldi irányzatokról szóló könyve tette rám a legerősebb benyomást.

Az intézetben széleskörű anyaggyűjtés folyt a mindennapi élet olyan területein, mint a normális átlaglakosság borfogyasztási, dohányzási, gyümölcsfogyasztási szokásai, de olyan „tabu-területeken”, mint a szexuális élet átlagadatai, melyek gyűjtése „szerelem és barátság” címszó alatt folyt (tudtommal nem jutott el a publikálásig, bár világviszonylatban is úttörő munkának számított, megelőzve a világhírűvé vált Kinsey-Reportot). E tanulmányok kérdőíves és kikérdezéses módszerekkel folytak, rendszerint olyan önkéntes alanyokon, akiket egyéb alkalmakkor, például képességvizsgálatok során lehetett megközelíteni.

Itt kellene kitérnem Schiller Pál hallatlan aktivitására és szervezőképességére: ahol megfordult, tudományos társaságok, lapok, szemináriumok, gyakorlati és elméleti intézetek létesültek. Megemlítendő az intézet rendszeresen kiadott évkönyve, a Lélektani tanulmányok. Schiller Pál alkalmazott lélektant is űzött, bár nem klinikai vonalon. (Az akkor divó klinikai tesztmódszerekről nem sokat tartott; még kevésbé kapcsolódott a pszichoanalitikus irányhoz.) Rendszeres napi munkával vett részt az általa szervezett Katonai Képességvizsgáló Intézet munkájában, ahol Steif Antal és később az Erdélyből érkező Zörgő Benjámin voltak munkatársai. (Folyt képességvizsgálat az Egyetemi Lélektani Intézetben is elsőéves hallgatókon, de csak az intézet magánszorgalmából és önkéntes alapon; bár ehhez sikerült valami hivatalos anyagi támogatást szerezni; Schiller Pál ehhez is értett.) Fontosabb ennél, hogy kitűnő, széleskörű tudományos és baráti kapcsolatai voltak az orvosi egyetem rokon területein is; ennek révén folytatott állatkísérleteket a Tihanyi Biológiai Intézetben, a pesti Egyetemi Gyógyszertani Intézetben és az Alsógödi Biológiai Állomáson. E munkákból számos külföldi közlemény is készült.

Az én kezdő időmben egy különös nevű és általában félreismert téma állt az intézeti kutatómunka középpontjában, a „babrálás”. Ezt a témát a német szakiro-

dalomban melléktevékenység (Nebentätigkeiten) címen lehetett elhelyezni (az angolban semmilyen címen). Olyasféle céltalan — terv nélküli cselekvés-töredékekről van itt szó, melyek célszerű tevékenységek akadályoztatása, félresiklása vagy kényszerű szünetei során jelentkeznek s rendszerint környezeti tárgyakon vagy saját testrészen futnak le. Ezek rávilágítanak feszült lelkiállapotokra, tevékenységformák sajátos dinamikájára, hibás megoldások forrására, sőt alaklélektani törvények mindennapi megjelenési formáira is. (Talán kiemelem ezek közül az íráshibák elemzéséről szóló tanulmányt, mely rátapintott olyan klasszikus jelenségekre, mint az anticipációs és persze-verációs hibák.) E jelenségkör nyilvánvalóan érdemleges voltát persze erősen korlátozta az a körülmény, hogy egzakt kísérleti módszereket itt egyelőre aligha lehetett alkalmazni. Schiller Pál, aki korábban mintaszerűen pontos érzékelés-lélektani kísérleteket folytatott, itt lemondott a szorosan vett kísérleti módszer igényéről. A „babrálás”-témába magam is bekapcsolódtam, két tanulmánnyal is. Az egyik az önkéntelen dúdolgatásról szólt, melyből végül disszertáció lett „A dúdolás mint melléktevékenység” címen. Hónapokig tartó szabad megfigyelő-gyűjtőmunka után szervezett helyzetek, „kvázi-kísérletek” keretében gyűlt össze egy jókora anyag, melyet 45 öszén dolgoztam fel nagy erőbedobással. Olyasmiket bűvészkedtem ki belőle, mint a feladat-kíváncsúság és készség illeszkedési zavarai; a megosztott figyelem problémái, sőt a jóval később aktuálissá vált próbainger-kísérletek előfutamai. (A különös címmel azonban egész életemben bajom volt. Már a szigorlati bizottságnál kezdődött, melynek egyik tagja, Lukács György azzal tolta félre a vaskos dolgozatot, hogy ő nem ért a zenéhez. Elképzelhető, milyen meghökkentően hatott e téma amerikai neuropszichológiai közegekben, valahányszor tudományos háttérrel adatai közt szükségképpen fölmerült.) Schiller Pált e teljesen „anyagtalan” dinamikai tanulmánynál jobban érdekelték a manipuláló babrálás „végtermékeiben” megcsillanó alaklélektani vonások. Ebből született az ún. rakosgatási kísérlet, melyben magát a manipuláló készséget felszólítással állítottuk elő, s csak azt vizsgáltuk, hogy a személyek az előre kikészített felhívó tárgyi alakzatokkal milyen irányú mozgatót végeznek. Ebből lett első külföldön megjelent cikkem, az akkor már Amerikában élő Schiller Pál publikálásában, 1948-ban. (Mikorra különnyomatai megérkeztek, Schiller Pál már nem élt.)

E két témabeli és időbeli (1944—1948) határárk között drámai események történtek. 1944 tavaszán a hitleri megszállás, az ennek nyomán általánossá váló brutális zsidóüldözés s a mindezekkel összefüggő bombázások az egyetemi oktatást is megszakították. Az indexekben hivatalos pecsét jelezte, hogy érvényesek a le nem folytatott félévek. 1945 öszén kerültek újra valódi adatok indexembe. A doktori szigorlatot 1946 tavaszán tettem le: Kornis Gyula utolsó, Lukács György első szigorlója között voltam. (Mindkét tanár, bár különböző motívumokból, nagyon elnézően osztogatta a jeleket.)

A közbülső időt, a 44-es évet hiába kerülném, nem hagyhatom az index vagy a történelem személytelen adataira. Fiatalságom „legszebb éve” egyúttal a borzalom pokla is volt, s nemcsak az üldözötteknek. De maradjunk egyelőre az üldözötteknél, mert a családomat ért rettenetes csapásról csak 45 januárjában értesültem.

Le kell írnom, hogy nem értem akkori önmagam. A lélektan szakon mindig túlnyomó többségben voltak zsidó származású hallgatók; közülük többekkel szívélyes, sőt baráti viszonyban voltam. Nem volt téma a megkülönböztetés. A német megszáll-

lásra dühödt méltatlankodással reagáltam. Az azt követő embertelen diszkriminációkra viszont érzéketlenül, szívtelenül. Sajnálom és szégyellem, hogy a „csillagos házból” telefonon megszólaló kedves évfolyamtársam sorsa iránt semmi érdeklődést nem mutattam: vidám hangjából, melyet talán óvatosságból, talán önértékből erőltetett, azt vettem ki, hogy tűrhetően megvan.

Idillikus nyarat töltöttem az alsógödi kutatóállomáson Schiller Pállal, ahol is a gyönyörű park közepette ígéretes patkány-kerülőút-kísérleteket folytattunk. Közben falumból elvitték a zsidókat, köztük kedves volt tanítónőmet, akinek szellemi fejlődésem alapjait köszönhetem. Apám hiába próbált közbelépni. Én utólag értesültem a történetekről, felületes sajnálkozással. Általánosságban le merem írni (nem mentségül, csak magyarázatul), hogy a magyar társadalom fokozatosan hozzászokott a rémtörténetekhez, s nemcsak az üldözöttek vonatkozásában. Meg lehetett szokni a bombázásokat, a háttérben folyó háborút, el lehetett felejtetni a doni katasztrófát. 1944 nyarán még könnyelmű-optimista ábrándozások folytak nyugati megszállásról.

Mire nyár végén Gödről falumba, szüleimhez visszatértem, nagyot fordult a helyzetkép. Már az volt a kérdés, hogy melyikünk hogyan vészelve át a háború végső szakaszát, az orosz front átdübörgését az országon. Német csapatok, majd erdélyi menekültek viharzottak át a dunaparti kis falun. Sokan menekültek környékünkéről is Nyugat felé. Szüleim úgy határoztak, hogy maradnak falujukkal, gyülekezetükkel. Csak gyermekeik sorsán tépelődtek. Nagyobbik bátyám egy közeli kisvárosban már állásban volt. Egyetemi hallgató kisebbik bátyámat azonban mint katonaköteles fiatallembert Szálasi felkoncolási rendelete fenyegette. Engem mint fiatal lányt egyéb veszélyek is. Úgy hírlett, hogy ilyen veszélyek ellen a nagyváros jobb védelmet nyújt. A határozatlanság szörnyű feszültségbe hajszolt, melyből egy Husserl-fordításba menekültem. (Schiller Pál idegen nyelvű szakmai szövegekből magyar olvasókönyvet akart kiadni, ezen dolgoztam.) Schiller Pál először levélben, majd sürgönyben hívott Pestre. Ez eldöntötte a gyötrő tépelődést. Apám maga kísért föl s bízott Schiller Pál gondjaira, ő helyezett el Budán lakó nagynénémeknél, akik lányukként szerettek.

Október 15! A szép őszi délelőttön Schiller Pál látogatást tett nálunk, nagynénémék előkelő rózsadombi villájában. Sétálva jött a Hűvösvölgy felől; elegáns sportzakója gomblyukában apró aszter kékllett, útközben szedhette. Nagyon jókedvű volt, könnyedén említette, hogy útközben robbanásokat és golyófütytyöket észlelt. Csak este jöttem rá, minek örült, mikor már semmi örölnivaló nem volt s a rádió azt magyarázta, hogy a kormányzói proklamáció nem jelent fegyverletételt. Közben kisebbik bátyám megérkezett az élelmiszereimmel, hiszen Pesten már a kenyérért is hosszú sorok álltak. Másnap indult vissza falunkba. A Keletiből induló vonat ablakában láttam őt utoljára az életben. Egy aznapi újságot mutogatott, címlapján a Szálasi-kormány arcképsorozatával. „Nézd, micsoda betörőpofák!”, mondta nevetve.

Ezzel a fordulattal minden remény elveszett, a város a legrosszabb verzió elé nézett: csakhamar bezárult körülötte az ostromgyűrű, a bombázások sűrűsödtek, az ágyúk mind közelebből hallatszottak.

A karácsonyig tartó három hónap minden mozzanatára élesen emlékszem. Segít ebben egy különös följegyzés-sorozat, melyet ugyan nem az életfontosságú események rögzítésére, hanem tudományos céllal és szemponttal készítettem, de napról-

napra és görcsös pontossággal. Ez egy „hangulatnapló”, melyben a napi „belső történéseket” óráról-órára megjegyeztem; följegyeztem az egyidejű külső történéseket is, bár azzal az elvárással, hogy ezek viszonylagos jelentéktelensége fog majd kiderülni. Nemcsak az érzelmi-indulati, hanem az esztétikai élmények endogén összetevői is érdekelték, tájak, olvasmányok. Schiller Pálnak megtetszett a téma s vállalkozott hasonló feljegyzésekre. Így keletkezett egy párhuzamos dokumentum, mely 44 öszét és 45 tavaszát foglalja magában. Az én anyagomat egyidejűleg fel is dolgoztam, szép hullámgörbéket készítettem, melyekből legalább az indulati-érzelmi egységek átlagos lefutási idejét ki lehetett sütni. Ez a feldolgozás 56 forгатagában elkallódott. Tán nem is kár érte. Annyira csak sajátos szempontjaimra figyeltem, hogy felrobbanhatott tőlem a világ, akkor is szubjektív reakcióim kerültek az anyag középpontjába. De hiánytalanul megmaradt Schiller Pál eredeti naplója. Szerencsére ő nem volt olyan vas-
kalapos, ezért följegyzései közérdekűek. Bár röviden és staccato modorban, de följegyezte a legfontosabb eseményeket és a hozzájuk fűződő természetes emberi reakciókat. Csak azon csodálkozhat a (sohasem lesz) olvasó, hogyan került életbevágó események mellé annyi őszi lomb, annyi zongoradarab és rózsaszínű naplemente.

Feszülten vártuk a döntő napokat. Mégis, az emberi természet csodájaként, a várakozást zsúfolásig töltötte a mindenfelé szerteágazó tevékenység. Schiller Pál keresztül-kasul száguldozott a városban, az egyetem anyagának egy részét egy otthonához közel fekvő és a családhoz tartozó hűvösvölgyi villába mentette. (Mondani sem kell, hogy pont ez az anyag szenvedett súlyos károkat, az egyetemi intézet sértetlen maradt.) Napjának jelentős részében emberi mentőakciókat folytatott, melyekbe engem óvatosságból nemigen avatott be. Egyetemi pozícióját is főként e mentőmunka kedvéért tartotta meg. A nyilas időkben Ranschburg Pál rejtekbe húzódott, ahol Schiller Pál látogatta; ugyancsak látogatta a nyilasok által zaklatott (emlékezetem szerint be is börtönzött) Kornis Gyulát is. (Őt magát valószínűleg a katonasághoz fűződő laza kapcsolata fedezte egyelőre. Brandenstein Béla idejében Nyugatra menekült; hosszú élete végéig a Saarbrückeni Egyetemnek volt filozófiatanára.)

Ebben az atmoszférában, rémhírek, rémtörténetek és bombázások között még kutatással is próbálkoztunk: klinikai megfigyelésekkel (Klimes doktor segítségével) s állatkísérletekkel is, bár a körülmények folytán nem sok sikerrel. Fontosabb volt, hogy minden napra jutott pár óra nyugodt feldolgozási munka és érdemleges megbeszélés. S egypár hangulatos séta is az enyhébb őszi napokban, egypár „elragadóan tavaszias”, „hallatlanul színes és könnyed” perc (hogy néhány szót idézzek Schiller Pál naplójából).

Időközben hírek szivárogtak az Alföldről, úgy tudtam, falum környékén átvonult a front, különösebb harcok nélkül. Megnyugodva tételeztem föl, hogy családom már a „másik oldalon” s veszteség nélkül él.

Közeledett a karácsony, hidegre fordult az idő. Budapest népe ezekben az időkben nemcsak kenyérért, hanem karácsonyi ajándékért állt hosszú sorokat a kemény télben és a sűrű légiriadók között.

Karácsonyi vacsora körül ültünk a rózsadombi villában, nyomott hangulatban. Nagybátyám, akinek egyedül volt reális képe a helyzetről, a harci lárma miatt volt ideges, nagynéném a marinírozott hal miatt, mely nem úgy sikerült, mint képzelte.

Egyszerre óriási lövés csapott be közvetlen szomszédságunkban. Nagybátyám belátta, hogy itt teljesen védtelenek vagyunk, s másnap át akarta költöztetni a családot pesti hivatali épülete szilárd pincéibe. Ezen a ponton szétvált a család. Nagybátyám kislányukkal, kedves unokatestvéremmel átköltözött Pestre, s én is hozzájuk csatlakoztam. (Habozó döntés volt azért, mert Schiller Pált már nem kérdezhettem meg: oda felé már megszakadtak a telefonvonalak, az orosz csapatok karácsony este befutottak a Hűvösvölgybe.) Tudtam, hogy ezentúl a Duna fog elválasztani Schiller Páltól; de azt nem sejtettem, hogy azonfelül még mi minden; s hogy nem egypár napra, hanem egy fél esztendőre. S azt sem sejtettem, hogy pár órával azután, hogy kompon átkeltünk a Dunán, vagy 60 kilométerrel lejjebb a parton kisebbik bátyámat halálos háborús szerencsétlenség éri.

Ez volt 1944 karácsonya.

A család „költöző” fele, velük én is aránylag simán átesett a nehezen, sőt hamarosan és baj nélkül eljutottunk falumba, szüleimhez. A rózsadombi villa körül hetekig állt a front, Schiller szörnyű aggodalmára, aki felelősnek érezte magát biztonságomért. Egyszer megpróbált megközelíteni a „senki földjén” át: közvetlen sortűz kergette vissza, csoda, hogy élve megúszta a vakmerő kalandot. Több mint egy hónap múlva, a harcok megszűnte után jutott el összerombolt házunkhoz s értesült nagy megkönnyebbüléssel „szerencsés sorsomról”.

1945 után

Az „új világ”, mely a hitleri csapatok és a nyilasok teljes leverése után beköszöntött és sokak számára személyesen is felszabadulást jelentett, számomra súlyos gyásszal indult s nagy kérdőjelekkel. Schiller Pál hamar talpraugrott, s engem is arra intett, hogy nem helyes most félreállni. Sürgetve hívott Pestre, családi körét kínálva otthonul a kezdeti nehéz időkre.

Én mégis nehezen szedtem össze magam. Nem a társadalmi vagy világnézetemmel volt baj: hamar megértettem, hogy fordult a kerék, s most én kerültem alulra (habár olyan nagyon „fönt” eddig sem voltam). Ha nem ér gyász és bánat, talán magam is jókedvűen fogok az újrakezdéshez. De túl sok minden változott körülöttem, legnyomósabban Schiller Pál érdeklődési iránya.

Schiller Pál ebben az időben az egyetem helyett egy új intézmény, az általa alapított és a Rádió (MTI) keretében működő Közvéleménykutató Intézet (az első ilyen intézmény Magyarországon) munkájára koncentrált, s jó erőket gyűjtött maga köré. Titkári szinten legfőbb támasza s mindvégig minden ügyének hűséges, talpraesett intézője volt Hosszúné Árpád Erzsébet. Az intézet, természeténél fogva, belekerült a közélet forgatagába. Persze szigorúan szakmai alapon, a legmodernebb Gallup-módszerekkel dolgoztak, lendületesen és jókedvűen. De szembe kellett nézni a minisztériumi függőséggel, intrikákkal s még egy alapvető nehézséggel: ha az emberek nem mernek még névtelenül sem nyilatkozni (mint ahogy például a falumbeliek 45-ben is a legnagyobb óvatossággal reagáltak félszeg adatgyűjtésemre), azon a Gallup sem segít.

Csoda, hogy a szavazócédulákra rá merték írni voksukat: a 45-ös elsőprő kiscsoda győzelmet senki sem merte tudta még megálmodni sem.

Én elég értetlenül néztem a közéleti kavargást. Az új világban a pszichológia lázasan kereste helyét, bizonygatta létjogosultságát. Az analitikusok a jövő irányzataként léptek a porondra: mi lehetne „materialistább” a freudizmusnál? Nagyot kellett csalódniuk: elsőnek kerültek a „nyugati dekadens polgári irányzatok” című süllyesztőbe. A helyzet rövid időre földobta a képességvizsgálatokat: a közigazgatási reform keretében kicserélték a köztisztviselőgárdát s az új emberek kiválasztásához igénybe vették a pszichológusokat. Ebben magam is „hivatalból” részt vettem, bár a dolognak sem politikai, sem szakmai vetületéhez nem értettem. (Azt hittem például, hogy a minisztériumi előadónak előadni kell tudni, valamiféle előadásokat tartani. Mégis, a próbariportok közül az én szerkesztményemet emelte ki Mérei, Schiller Pál nagy elégtételére.)

Ilyen ritka közös akcióktól eltekintve jórészt magamra hagyatva bukdácsoltam egyetemi munkáimmal (nemegyszer a Schiller Pál által gyakran alkalmazott „roham-munkával”) s tanulmányaimmal, régi kísérleti anyagok feldolgozásával. A kedvesen följajánlott családi otthonban (melyhez a Schiller házaspáron kívül egy nagymama és két gyerek is tartozott) nehéz időket éltünk át minden jóakarattal és szolidaritással ellenére. 45-ben együtt éhezünk végig egy szörnyű nyarat és éhezünk-fagyoskodunk át egy szörnyű telet. Schiller Pál bosszankodott, hogy még nem tettem le a doktorátust, noha hamarosan rendezni kezdték az egyetemi státusokat, s diploma nélkül kiestem a fizetett állás lehetőségéből. Ideges feszültségek ülték meg a Völgy utcai együtttest.

Ebből a nyomasztó helyzetből Schiller Pál hirtelen kivágta magát. Elment, először Kolozsvárra, aztán Amerikába. Először csak állás- és vizsgagondjaimmal, aztán egész pályám gondjával hagyott — látszólag — magamra.

Lehet, hogy tervei már régóta érlelődtek s együtt ingadoztak a tanszék hullámzó sorsával.

Ez valahogy így történt:

1945 végén terítékre került a lélektani tanszék kérdése. Schiller Pálnak, e pozíció régi várományosának szerzett jogai, sőt a fordulat ellenére komoly esélyei is voltak. Talán ebből akarta őt kizárni egy másik esélyes, a Szegeden működő régimódi Várkonyi Hildebrand (Dezső), aki úgy látszik, megőrizte társadalmi-politikai bázisait s most hozzásegítette Schiller Pált egy teljes jogú professzori álláshoz a kolozsvári magyar Bolyai Egyetemen. A pesti katedrára más aspiránsok is voltak. A döntést azonban ismét elodázták.

Itt térek ki röviden Schiller Pál viszonyára a szakma neves embereihez. Ranschburg Pál, a nagynevű klinikus, akit Schiller nagyra becsült, idős és gyöngye szervezéssel nem élte túl a 44-es időket. Schiller viszonya az analitikusokkal nem volt barátságos: az irányzati differenciák olykor kicsinyes súrlódásokra vezettek. Például Hermann Imre óvást emelt az ellen, hogy Schiller mint nem orvos, neurofiziológiai anyagot belevegyen előadásaiba. Más oldalról is éleződött a helyzet. Mérei Ferenc egyetemi aspirációin Schiller Pál fölháborodott („hiszen még doktorátusa sincs”!). Nyilván nem ismerte föl Mérei kvalitásait, és Kardos Lajos esete, akiről még szó lesz, bizo-

nyítja, mennyire becsülte Schiller Pál a tudást s mennyire nem törődött a hatalmi sakkhúzásokkal. 46 elején, éppen a pesti tanszéket érintő döntő időszakban elfoglalta a kolozsvári Bolyai Egyetem pszichológiai tanszékét (pesti pozíciója megtartása mellett). Helyetteseként Nagy Mária működött, szemináriumok tartására Kardos Lajost kérte fel.

A Bolyai Egyetem bonyolultan kialakult intézmény volt, pár évig tartó felvirágzása az erdélyi („romániai”) magyar kulturális életnek. Ez sokaknak szerzett örömet, de talán senkinek akkora fellélegzést, mint Schiller Pálnak, aki ekkor szabadult föl a Pesten átélt nyomorúságok és feszültségek nyomása alól. Kolozsvár épsége, szépsége, a viszonylagos bőség, a sok helyről összegyűlt érdekes tanári együttes s főként a helybeliek rajongó tisztelete és szeretete sebeket gyógyított, felragyogtatta az élet napos oldalát.

Schiller Pálból Kolozsváron legenda lett. Egykori hallgatói ma is ereklyeként őrzik régi jegyzeteiket. Azóta már Zörgő Béniből, Schiller tanítványából is legenda lett, aki egész nemzedékeket oktatott-nevelt többé-kevésbé Schiller Pál szellemében. Kolozsváron ma Schiller Pál tudományos unokái hordozzák a lélektan ügyét (bár nem biztos, hogy ő ráismerne szellemi utódaira).

A szép élmények ellenére Kolozsvár csak elszigetelt oázis, kedves epizód lett Schiller Pál életében. Egy szűk év múlva nemcsak innen, hanem Magyarországról is távozott, igaz, hogy eredetileg csak egyéves „tanulmányútra”. Helyettesül pesti pozíciójára Kardos Lajost hozta be.

Nem tudom, e két tudós hogyan és mikor ismerkedett össze. A dolognak talán berlini, alaklélektani háttere lehetett. Arra emlékszem, hogy 46 elején hosszú szakmai megbeszéléseket folytattak a pesti intézetben. Schiller Pál nyilván tisztán látta Kardos kiváló tudományos kvalitásait („Kolozsváron is, Pesten is egyedül méltó utód”, írta egy levelében már az USA-ból). Nem sejtette a jövőt: Kardos, helyettesi minőségében kezdettől fogva pozíciófoglalásra tört, sajnos oly módon is, hogy kritizálta az intézet addigi munkáját, türte, hogy mások Schiller Pál tekintélyét lekicsinylő megjegyzésekkel célzatosan rombolják. Én kényes helyzetben lévén óvatosan próbáltam figyelmeztetni Schiller Pált a veszélyre, de célzásaimat vagy nem értette meg, vagy nem vette komolyan. Kettőjük viszonya, levelezése mindvégig szívélyes maradt. Évtizedekkel később Kardos némi elégtételt szolgáltatott a korán elhunyt pályatársnak. Egy szép tanulmány keretében méltatta Schiller Pál kutatói erényeit, egzaktságát, pontosságát, ötletességét. (Mégis, külföldi tudósokra, idegenekre maradt, hogy Schiller Pál értékeit és érdemeit elsőként megfelelően méltassák. A múltban Kal Lashley, az utóbbi években D. A. Dewsbury gondoskodott arról, hogy Schiller Pál elfoglalja méltó helyét az összehasonlító lélektan nagy nemzetközi úttörői között.)

A katedra kérdését nagy harcok után alapjában a sors döntötte el. Az ezzel kapcsolatos érzelmi konklúziókat az olvasóra bízom. De szeretném, ha fennmaradna az a tény, hogy Kardos Lajost Harkai Schiller Pál hozta be a pesti egyetemre; s ez megjegyzendő akkor is, ha Kardos ezt a pozíciót mint tudós és tanár megérdemelte, s akkor is, ha ezt a pozíciót előbb-utóbb Schiller Pál közbenjárása nélkül is elnyerte volna.

Fordulatok, zuhanások

A „nagy fordulat” során, vagyis 48 ószétől számítva a közélet minden terén eluralkodtak a legrosszabb erők. Az egyetem sem volt kivétel. Nemhogy fellelő nem volt már, de búvóhely sem: sőt egyenesen a legvadabb mozgalmárok „áttörési” területe. Sajnos le kell írni, hogy Mérei Ferenc ennek az „áttörésnek” élharcosa volt egy ideig. Rejtély, hogy ez az okos ember legalább annyit nem vett észre: maga alatt is vágja a fát. Az Országos Neveléstudományi Intézet élén diktatorkodott az oktatásiügy egész területén. Ezen a vonalon haladva a NÉKOSZ közreműködésével szétrombolták a független ifjúsági szervezeteket, majd 1949-ben a NÉKOSZ is áldozatává vált a mindent maga alá rendelő homogén párturalomnak. Lélektani olvasóköreinket az ellenőrizhetőség kedvéért beparancsolták az egyetemre, ott a szakmai megbeszélés előtt politikai negyedórát kellett tartani; ezt helyettem egy e célra kirendelt „funkcionárius” végezte. Nem is értem, hogy még ilyen körülmények között is létezhattünk. Szemináriumunkban „politikai gazdaságtani” órák folytak: a mellékszobából hallgattam néha az elképesztő szófacsgatást. (Nem tudtam eldönteni, hogy a szöveg csak számomra érthetetlen vagy egyszerűen értelmetlen.) S végigélvezhettem egy szabályos inkvizíciót is. Ekkor történt még egypár legeslegutolsó, hajmeresztő menekülés: körünkől Klauber Anni „tűnt el” családostul, s ezt követően barátnőjét, Wolkenstein Gertit vonták közös diáktársaik felelősségre egy vészes hangú gyűlés keretében azért, hogy nem jelentette barátnője „áruló” szándékát. Ugyancsak mehökkentő volt Gerget Lajos (tanársegéd-társam) disszidálása is, s nemcsak azért, mert utolsó hónapos terhes feleségével vágott neki a határnak, hanem azért is, mert mindaddig a politikailag erősen favorizáltak közé tartozott.

Kardos bűvészműtárványokat végzett: a „dekadens nyugati pszichológiai irányok kritikája” címen alapos ismertetést adott pontosan ezekről a dekadens nyugati irányzatokról. (Nemrég hallottam, hogy mások is éltek ezzel a fogással. Egy erdélyi író mostanában említette, hogy a kolozsvári jogi karon a „Társadalmi Szerződés kritikája” címen adtak alapos ismertetést a „Társadalmi szerződésről”). A kritizáló sorozatban magam is részt vettem: az alaklélektan „kritikai” ismertetését olyan sikerrel végeztem (saját legőszintébb szakvéleményemet alkalmazva), hogy az egyik pártszöryeteg (hallgatónő) lelkes felkiáltással rontott rá Kardosra: „Bakay doktornót meg kell menteni!”

Mert hamarosan már úgy fogalmazódott meg a kérdés, illetve legalábbis a „magmájták” kérdése, hogy ki, mikor és „hova” röpül, s az eshetőségek eleinte egy kis könyvtárosi zug, később a semmi, azaz a gyári munka körül forogtak, de a börtön képzeze sem volt egészen kizárva.

Éppen ebben az időben, a szakadék legszélén kezdtem végre első önálló kísérlet-sorozatomat, a legjobb két hallgató bevonásával. Csanády András volt az egyik, aki gyakorlatomon, olvasókörmön is részt vett. A dúdoláskísérlet formái mintájára, de zártabb feltételek között emberi alanyokon különböző fokú feszültségállapotokat állítottak elő: fokozatosan nehezedő vagy könnyebbedő feladatok végzettségével felszófoltuk vagy leszállítottuk a nehézségvállalás készségét, melyet aztán úgy mértünk le, hogy a kötelező sorozat után választást adtunk egy könnyű és egy nehéz (koncentrációt kívánó) foglalkozás között. (A kísérletterv jegyzetei mindmáig megmaradtak

rendszeresen vezetett „gondolat-naplóban”). Kezdeti eredményeink biztatóak voltak: e módszerrel valóban lehetett az erőfeszítési szintet, az igényszintet manipulálni.

A következő próbálkozást már hármasan végeztük: Csanády András révén Marton Magda (Madi) csatlakozott hozzám (egy egész életre szóló szellemi-baráti kapcsolatra). Ekkor már áttértünk az állatkísérletekre. A Schiller Pál időkből megmaradt magasított lécekkal, az Orvoskarról kért fehér patkányokkal útvesztő-felállítással próbálkoztunk. (Kardos a Schiller Pálnak írt leveleiben emlegeti ugyan, hogy szándékozik patkánykísérleteket folytatni valamelyik orvostudományi intézetben az én és Molnár Ili segítségével, de ezekre nem került sor; legjobb emlékezetem szerint én — mi — indítottuk meg a patkánykísérleteket az Egyetemi Lélektani Intézetben a Kardos-érában.) Ezeket a próbálkozásokat Kardos távolról figyelte s olykor kommentálta. (Általános és alapvető kérdésekről, úgy mint korábban, rendszeresen és elmélyülten vitatkoztunk Kardossal. Erről részletesen tanúskodik a fentebb említett „gondoltnapló”).

Először azt az elgondolást próbáltam konkretizálni, hogy ismételt, de nem reálizált választási próbálkozások (irányválasztás) során mintegy felgyülemlik (szummálódik) a kísérletvezető által beállított, elvárt irányú választási készség. Hármunk szellemi erőfeszítése („agyalások”) során alakult ki a végső, jól megfogalmazható kísérleti skéma, amikor is nehéz feladatvállalást (ugrást) manipuláltunk úgy, hogy előtte egy megfelelő nehézségű szakadéksort alkalmaztunk.

A közös szellemi munka szerepeit nem szükséges szétosztani, de talán tanulságos vagy jellemző. Én voltam az elméleti alapozó, aki egy spekulatív elgondolást akartam bizonyítani. András hű társam volt e szellemi „magasröpülésben”, s a kísérleti berendezés terén fáradhatatlan technikai kivitelező. Hármunk közül azonban Madi volt az igazi vérbeli kísérletező, aki a nagyjából meghúzott keretek között fölfigyelt egy-egy valóban érdemleges, jól megfogható jelenségre s aztán biztos kézzel vont a szorosra a döntő felállítást, fogalmazta meg az eredményeket, vont le a konklúziókat. S ami legalább ennyire fontos, publikálásra vitte az anyagot, ha erre bármi lehetőség adódott. (Ezt megérették a jelenségek is: még nevettünk is rajta, hogy a legérdekesebb részletek az én vakációs távollétemben szerettek felbukkanni.) Persze együtt örültünk az ígéretes kezdetnek, s ez az öröm átsegített szakadékok sorozatán.

Mert közben mindannyian zuhantunk egyet. Először Madit „távolították el” igen vészes atmoszférában az egyetemről. (A nekivadult hangadók tölem „egyelőre csak” azt követelték, hogy tiltsam ki őt óráimról, amire nem voltam hajlandó.) Nem sokkal később magam is zuhantam. András kíméletesebben csúszott át egy másik te-repre: a Képzőművészeti Főiskolára.

Nem volna szabad játszani a szóval, de kínálkozik: ebben az időben zuhant Schiller Pál is egy végzetes szakadékba a messzi Washington-hegység lejtőin síelés közben, pontosan 1949. május elsején, 40 éves korában.

Én még egy erkölcsi zuhanáson is átmentem. Elvem szerint (a „teljes igazság kimondása” jegyében) ezt is le kell írnom. S talán segíteni fog valakinek abban, hogy egy hasonló helyzetet jobban átlásson, egy önbecsülést aláásó lépést elkerüljön. Tör-

ténelmi tanúságnak is elmegy, bár ilyen dokumentációkban sajnos nem szűkölködik a kor.

A Mindszenty-perről van szó, s ennek egyetemi vetületéről. A primást 1948 végén tartóztatták le, s nemcsak elítélték, hanem az ítéletet előre helyeselő, sőt követelő aláírásokat csikartak ki emberek ezreiből. Ezen a szégyenletes aláíráslistán az én nevem is ott áll. Az egyetemen ez így ment: az aláírást előkészítő időkben egyenként meggyúrták az egyetemi személyzetet. Az én megoldozásomra kirendelt személy (egyetemi kolléga!) a következőket mondta: „Ugyan, doktornő, beszéljünk intelligens emberek módjára. Itt nem a primásról van szó. Az ő sorsa meg van pecsételve. Most lényegében azt akarják megtudni az illetékesek, hogy ki lojális a szocializmus ügyével.” Ilyen előkészítés után minden határozott álláspont nélkül terelődtem be a többiekkel együtt egy nagy terembe. Fölolvastak egy véresszájú szöveget, melyben a „legszigorúbb büntetést” (magyarán halált) követeljük Mindszentyre. Aztán körözték az ilyen tartalmú felzettel ellátott íveket aláírásra. Néhányan ezen a ponton elhagyták a termet: döbbsen néztünk utánuk. (El lehetett képzelni, hogy az ajtón túl egyenruhás közegek fogják őket karon.) Aztán elém került a papír. Hosszan (nekem hosszúnak tűnt, lehet, hogy pár másodperc volt) haboztam. Egyszerre eszembe ötlött egy nemrég hallott hír: Floridában Schiller Pálné súlyos műtéten esett át, s a kórházra a család utolsó fillére is ráment. Eh, egyik piszkos rendszer olyan, mint a másik: fogtam a töltőtollat (melyet ajándékba kaptam Floridából), s ráírtam a nevemet a papírlapra. (Csak a helyzet jellemzésére és a „fiatalság tájékoztatására” jegyzem fel, hogy ez a pár másodpercenyi habozás terhelő adatként rákerült a „káderek lapomra”, erről hamarosan személyesen meggyőződhettem. Ebben az atmoszférában szóba sem jöhetett az a kibúvó, hogy „nem vagyok kellően tájékozva” a tényállásról. Mikor pár hónappal később a Rajk-üggyel kapcsolatban ezt a kitérő választ próbáltam, „felháborodott” reakciót kaptam: Te nem hiszel a Szabad Népnek?!)

Még megjegyezhetem, hogy protestáns lévén, vagy egyéb okokból Mindszentyvel sohasem rokonszenveztem. De ez nem lehetett döntő. Bátyám, aki legalább olyan protestáns volt, mint én, ez ügy kapcsán megjegyezte, hogy csúf dolog egy megtámadott embert támadni. Bizonyára nem engem akart megróni, talán nem is tudott eszemről; s én is mondhattam volna, hogy én „lényegében” védekeztem, nem támadtam. De azért ez mégis nagyon csúf dolog volt. (Lehet, hogy „ideológiai nevelőmnek” gyakorlatilag igaza volt, a Primást nem ezek az aláírások juttatták börtönbe. De sikerült megroppantani egy csomó ember gerincét, bűnrészessé tenni egy förtelmes ügyben, s előkészíteni további ilyen bűnrészességek sorozatára.) Egyébként még az sem biztos, hogy ez a megalkuvás hosszabbította meg egyetemi létemet egy évvel. Pontosan akkor röptettek ki, mégpedig egyik napról a másikra, mikor a 45 utáni első gárda végzett. Majdnem egyidőben „buktam” Méreivel, aki úgy látszik, mégsem vállalta a legszélsőségesebb romboló intézkedéseket, s talán ily módon lett kegyvesztett.

E korszakból nem kívánok több részletet megörökíteni. A tények eléggé ismertek: az újkori tudomány történetében példátlan módon töröltek el egész tudományágakat (pszichológia, kibernetika, genetika). A pszichológushallgatókat szétszórta, átszakosították; Kardos megmaradt (bizonyára ősrégi párttagsága révén), néhány új „posszibilis” munkatárssal, összezsugorított, a pedagógiának alárendelt feladatkörrel. (Az egyetemi autonómia helyét egy leírhatatlan minőségű egyén, a „sze-

mélyzetis” foglalta el, aki félénk kérdésekre azt válaszolta, hogy elbocsátásom oka „kádertitok”.) A bölcsészkart teljesen átszervezték, ennek során a Lélektani Intézetet kitelepítették; hogy klasszikus fordulattal éljek: még a földjét is sóval szórták be. (Nem tudom, mikor történt ez. Én többé ama intézet küszöbét nem léptem át.) Amikor — talán a 70-es években — külföldről hazalátogatva benéztem a Múzeum körútra, az egykori helyekre rá sem lehetett ismerni. Az épületet egykor díszítő freskókat lemeszelték, a folyosókat helyenként elrekesztették; a szigorúan zárt ajtók mögül vegyszerek bűze áradt, belengte az épületet. Egy további évtized során legalább kiszéltettek, leszedték az elzáró ajtókat. Jelenleg matematikai és számítógépes intézetek működnek azon a részen, ahol valaha a Lélektani Intézet állt vagy állhatott; még ezt sem tudtam biztosra megállapítani. Csak a Trefort-kert ecetfái maradtak a régiek, legalábbis úgy tűnik, ilyen fák néztek be az egykori intézet ablakán.

Külföldi pályám

Nem is tudom, ide tartozik-e. Ezért s egyéb okokból is csak röviden foglalkozom vele.

Az 56-os forradalom csodálatos ajándékát birtokolva nem kezdek rezignált hangütéssel. Életem legnagyobb közösségi élménye volt; még leveretésében is főlemelő. De a menekülés csak leverő volt, bár minden konfliktus nélkül estem át rajta. 1956 nyarán mentem férjhez, s a forradalomban aktív szerepet vitt és menekülésre kényszerült férjemet követtem.

Külföldi létem összességét veszteségesnek tartom. Értelmetlen lenne ezt a „külföld” számlájára írni. Azok az erőszakos hatalmak, melyek annakidején már Magyarországon elvágták bontakozó pályámat, most kegyetlen választásokba, szakításokba kényszerítettek. Hazámat, közeli rokonaimat, sok viszontagság között kialakított munkakörömet s ezen belül legrégibb és legfontosabb munkatársamat, szellemi társamat és barátnőmet vesztettem el. S valahogy önmagam is. Ennek okát talán nemcsak a körülményekben, hanem magamban is kell keresnem. Nem mindenkinél és nem szükségképpen okoztak hasonló események ilyen súlyos sérüléseket.

Pályakezdesem nagy lendülete sokáig kitartott, a szakmai „szűk esztendő” hosszú során át. Még 56-ban is úgy éreztem, megvan a sajátos mondanivalóm, hivatásom a pszichológia egészét érintő nagy kérdések szintjén. De az összesen mintegy 15 évnyi idővesztés ez a tudat nem bírhatta ki, márcsak azért sem, mert közben a tudomány fejlődése elszárgult mellettem. (Igen nagy arroganciával s persze teljesen hiába képzelődhetnék arról, hogy részvételemmel kissé máshogyan vagy másfelé szárgult volna.)

Csak 1964-ben (többszörös helyváltoztatás után) jutottam végül az USA-ban — férjem segítségével — megfelelő pszichológiai kutatómunkához, mégpedig a fiziológiai pszichológia területére, EEG- és állatkísérleti közegbe. S kezdek felkiüzdeni magam egy speciális ösztöndíj segítségével az akkori kezdő kutatók szintjére. Az a laboratórium, melybe kerültem és leghosszabban dolgoztam Dr. Allan F. Mirsky mellett, az ő hathatós támogatásával, a Boston University-n a „figyelem” jelenségeivel foglalkozott, mely nem állt távol tőlem. Teljesen önálló programba azonban nem kezdek. Nagy erőbedobással és szorgalommal dolgoztam; s maradt bennem annyi kutatóvéna, hogy örülni tudjak a részeredményeknek is, különösen olyanoknak, melyek

régi feltevéseim körébe vágtak. Egy technika ritkán nyújt önmagában „élményt”. Ez mégis megtörtént velem a „single unit” módszer keretében, mely izgalmas betekintést nyújt az agyműködés alapjaiba. Kongresszusok és hivatalos látogatások során megismerkedhettem a szakma sok kiválóságával. Közeli figyelhettem egy világviszonylatban is kimagasló laboratórium munkáját az NIH keretében; szeretettel gondolok vissza több ottani kollégára — köztük a Mishkin Intézet egykori tagjára, Jeff Moranra, akiktől szakmai és emberi segítséget kaptam.

Működésem valamelyes sikerének mindenesetre kedves tapasztalatának tekintem, hogy diákokkal, doktoranduszokkal foglalkozhattam, nekik egyben-másban segíthettem, a legjobbakkal munkatársi és baráti viszonyba kerültem.

A kutatás területén több vonatkozásban megélhettem sajátos szemléletem érvényesülését. A korábban domináns inger-felelet (reaktív) szkémát hamarosan felváltotta a Skinner-féle operáns szkéma, legalábbis a neuropszichológiai átlakísérletek módszertani szintjén. Mélyebbre nyúlnak egykori elképzeléseim vonalán azok az — erősen elméleti — munkák, melyek az erőfeszítés, az izgalom-felhalmozás és elköltés fogalmaival dolgoznak, mint például Kahnemann, Posner s újabban a német (tübingeni) iskola. Ez a kutatás a kogníció területén folyik szép sikerrel. Az engem eredetileg érdeklő terület, az érzelmi-ingerületi-akarati jellegű erőttörténések neuro-pszichológiai feltárása még várat magára.

Nem tartozik szorosan e szakmai önéletrajzba, de külföldi létem pozitívumai között megemlíteném, hogy helyzetemnél fogva tehettem valamit hazámért és forradalmunk ügyéért akkor, amikor ez Magyarországon lehetetlen volt. Kulturális körök keretében vagy saját iniciatívából férjemmel együtt sok magyarországi értelmiségi embert láttunk vendégül, juttattunk külföldi úthoz, ösztöndíjhoz, s lehetőségeink határain belül képviseltük a magyar ügyet. (Ennek során több városban egy-egy forradalmi évfordulót „Magyar Szabadságnap” vagy „Nagy Imre-nap” címen törvénybe iktattak.) Munkánk egyik legszebb kiágazása volt a Bibó Istvánnal kiépített megtisztelő és felemelő kapcsolat. E közösségi munka résztvevői között baráti szálak is szövődtek, melyek némelyike mindmáig kitartott. Magyarországon élő családommal is állandó szoros kapcsolatban maradtam sűrű levelezés és elég gyakori hazalátogatások által.

Mitől pszichológus a pszichológus? Azt hiszem, attól, amitől fizikus a fizikus: hogy kiképzést nyert egy tudományágban, mely érdekli. Mégis, a pszichológusnak talán sajátos, a szokásosnál nagyobb igénye van arra, hogy ne csak megismerjen, hanem „hasson” is. Mind a kutatáshoz, mind a gyakorlati munkához egyre több természettudományos és technikai ismeretre van szüksége. Ugyanakkor azt hiszem, még mindig egy kicsit „filozófusnak” is kell lennie ahhoz, hogy a határterületekkel való viszonyát tisztázza, hogy az érdemleges témákat kiválassza, hogy eszközeinek ne szolgálja, hanem ura legyen. (Le sem merem írni, de még mindig előtte állnak a pszichológia örök nagy kérdései, például a tudat mibenléte, idegrendszeri alapjai, kifejlődése, az állati és emberi adottságok közti hasonlóság-különbség meghatározása.)

Furcsa, hogy arra a kérdésre, vajon vannak-e a pszichológusnak sajátos személyiségi jegyei, egy meglehetősen elméleti ember adjon félig-meddig igenlő választ. Én

(mégis) azt hiszem, a pszichológus az átlagosnál nagyobb mértékben van beállítva az önmegfigyelésre és/vagy mások megfigyelésére.

Epilógus

1986-ban hivatalosan megváltam pályámtól s Amerikától is. Münchenbe költözve, innen sűrűn Magyarországra látogatva valami módon visszatálaltam hazámba, sőt egy kissé pszichológiai otthonomba is. Kedves ajándéku! megadatott, hogy néhány évig még együtt dolgozhattam régi munkatársammal, Marton Magdával egy közösen érdekesnek látott témán, egy EEG-próbainger kísérlet keretében, a Szondi utcában. Mint az eddigiekből kitűnik, ezt a kapcsolatot térbelileg korán megszakította a sors, s csak levelezés és időnkénti találkozás útján maradtak meg a régi szálak. Szorosan vett szakmai fejlődésünk útjai azonban elváltak. Ennek ellenére egymástól függetlenül, de ugyanegy irányban haladtunk, mindketten a fízológiai pszichológia területén végeztünk hasonló szellemű kutatómunkát. Úgy érzem, ennek alapjait együtt fektettük le egykori közös fejttöréseink és kezdő kísérleteink során. De utána még annyi mindent kellett konkrétan tanulnunk, különösen az agyfízológia és a hozzá tartozó technikák területén s megküzdénünk adott körülményeink nehézségeivel. — Saját nehézségeimről már eleget panaszkodtam. De nem győzöm eléggé bámulni és méltatni azt, ahogy Madi felküzdötte magát az otthoni sokkal nehezebb, erős politikai nyomással terhelt s technikailag-anyagilag is szűkös körülmények között. Pszichofízológiai eredményeire, melyeket korábban nem ismertem, a Bethesdában a szakterület egyik ismert szakértője hívta fel figyelmemet. Noha csak szűk körben, de munkássága nemzetközi elismerést kapott az USA-ban is. A legutolsó, mégiscsak közös kísérleti munkánk körülményei, örömei és nehézségei maradjanak köztünk. Hálás vagyok azoknak az intézeti vezetőknek, akik ennek a „rendhagyó” kísérletnek megadták a lehetőséget, s azoknak, akiknek segítségét a továbbiakban élveztem és türelmét igénybe vettem.

Régi hazai adósságot törlesztett az a cikksorozat, melyben három résztvevő fogott össze (egy floridai kutatóprofesszor, D. A. Dewsbury, Marton Magda és jómagam) egykori tanárom, Harkai Schiller Pál munkásságának ismertetésére, elemzésére, méltatására, s amely munka cikksorozat formájában a Pszichológia c. folyóiratban jelent meg a közelmúltban.